Олександр ПОТИЛЬЧАК

РАДЯНСЬКІ ТАБОРИ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У ВИЗВОЛЕНОМУ КИЄВІ (1943 – поч. 1945 р.)

Після визволення столиці України від німецьких військ перед Управлінням у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР (УПВІ НКВС СРСР) у листопаді – грудні 1943 р. постала проблема розміщення значних мас ворожих вояків, узятих у полон. Для концентрації, утримання, а також подальшого трудового використання їх до Києва передислокували Новохопьорський (РРФСР) табір НКВС для військовополонених № 62, що його у вересні 1943 р. з розряду фронтових приймально-пересильних таборів було перетворено на стаціонарний[1]. Відповідний наказ НКВС СРСР № 001743 про передислокацію видано вже 13 листопада 1943 р. Місцем нової „прописки" табору НКВС № 62 стали територія й приміщення колишнього німецького концтабору для радянських військовополонених у передмісті Києва Сирці (поблизу сумнозвісного Бабиного Яру). Начальником табору призначено полковника державної безпеки І. Шумського.

Одразу ж стало зрозумілим, що для відбудови житлового фонду, підприємств і відновлення інфраструктури столиці будуть потрібні не лише значні кошти та матеріали, а й велика кількість робочих рук. Мобілізація на відбудовчі роботи вцілілого цивільного населення далеко не розв'язувала проблеми кадрів. Тому вже навесні 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР, щоб прискорити відбудовчі роботи в Києві, ухвалила широко використовувати працю військовополонених. Почали з розширення мережі табірних відділень на території Києва та в передмістях. 26 лютого 1944 р. наказом НКВС СРСР № 00184 „для забезпечення безперешкодного приймання військовополонених від частин Червоної армії" у складі Сирецького табору № 62 організовано табірне відділення в Дарниці з лімітною наповнюваністю 2000 осіб[2]. Для його облаштування використали приміщення колишнього німецького табору для радянських військовополонених. У довідці з цього питання, надісланій у березні того ж року секретареві ЦК КП(б)У О.Коротченку, заступник завідувача відділу промисловості ЦК КП(б)У зауважував: „Перевіркою на місці встановлено, що три будівлі, які збереглися на території табору, являють собою

цегляні корпуси складського типу з бетонованою підлогою без перегородок і опалення ... Усі три будинки німці переобладнали для утримання військовополонених, а територію оточили спеціальною дротяною огорожею... У зв'язку з потребою організації табору для утримання спецконтингенту, вважаю доцільним передати приміщення колишнього німецького табору в районі Дарниці НКВС УРСР"[3].

З розширенням відбудовчих робіт і прибуттям нових контингентів військовополонених мережа відділень Сирецького табору № 62 і далі зростала. У березні проміжний табір для військовополонених № 163, що містився в районі Білої Церкви, реорганізовано у відділення № 2[4]. Згодом його перемістили до Василькова. З липня список відділень табору поповнився черговим режимним об'єктом – відділення № 3 (з лімітною наповнюваністю 600 осіб) з'явилося при Київському шкіряному заводі. Крім того, відділення № 2 передислокували з Василькова на завод № 512 столиці України[5].

Окремі, збережені в архівних теках НКВС, документи свідчать про реалії початкового періоду існування табірного управління № 62 та його діяльність. Так, у березні 1944 р. табір інспектувала комісія НКВС УРСР. Перевірка встановила тоді численні порушення, серед них: брак належного обліку й звітності по табірному господарству, антисанітарні умови на кухні, в їдальні, табірній пекарні та підсобних приміщеннях, відсутність підвальних приміщень для зберігання харчових продуктів. Зазначимо, що комісія не перевіряла умов розміщення й утримання „мешканців" табірних бараків, інакше б її висновки були набагато гострішими. Цього ж разу „оргвисновки" керівництва республіканського НКВС обмежилися вказівкою виправити „недоліки" до 30 травня 1944 р.[6]

Влітку на „господарство" Сирецького табору чекала масштабна реорганізація, пов'язана передусім з розширенням сфери визиску праці військовополонених. Так, 21 липня 1944 р. наказом НКВС СРСР № 00877 центральне управління табору переводили з передмістя до Києва, лімітна чисельність контингенту збільшувалася до 18500 військовополонених, а склад табірних відділень поповнювали вісім новостворених режимних об'єктів (№ 4 – 11) загальною лімітною наповнюваністю 14500 осіб[7]. Про конкретні підстави такої бурхливої організаційної діяльності НКВС довідуємося з постанови РНК УРСР № 1102/0039сс від 29 серпня 1944 р. У ній зокрема йшлося про потребу залучити до відбудовчих робіт у Києві 7000 німецьких військовополонених. За рішенням уряду полонених передавали в розпорядження Наркомату житлового цивільного будівництва УРСР. 2000 з них мали бути використані на відбудові урядових об'єктів, готелів і Київського

університету ім. Т. Шевченка, 4500 – Хрещатика, а 500 – на реконструкції таких промислових об'єктів, як Інститут електрозварювання та машинно-прокатна база[8].

Масштабні відбудовчі плани господарських інстанцій враховували реальні можливості НКВС задовольнити потребу в робочій силі, використавши військовополонених. Перед 16 серпня 1944 р. до Києва ешелонами з фронтів доправили близько 37000 військовополонених. Наступного дня їх провели містом, влаштувавши таким чином акцію, подібну до тієї, що відбулася перед цим у Москві. Потім бранців потягами відправили до стаціонарних таборів Донбасу, Запоріжжя, Чернігова й Миколаєва. 7500 військовополонених НКВС залишив для використання в Києві[9]. Саме цей „трудовий контингент" і мали розмістити в новостворюваних табірних відділеннях. Як видно з листа наркома житлового цивільного будівництва до М.Хрущова, на 21 вересня було закінчено обладнання розрахованого на 2500 бранців табірного відділення в приміщенні лазні на вул. Великій Житомирській. Тоді ж розпочато облаштування ще двох режимних об'єктів для утримання військовополонених – у приміщенні міського ломбарду (на 2000 осіб) і на території Михайлівського монастиря (лімітна чисельність 1500 осіб)[10].

6 вересня з метою використання військовополонених на будівництві житла для працівників НКДБ УРСР і Управління військового постачання НКВС Київського округу в складі табору № 62 організовано відділення № 12, розраховане на утримання 1500 військовополонених[11]. 18 вересня наказом № 001171 НКВС СРСР санкціонує створення табірного відділення № 13 при Дарницькому вагоноремонтному заводі (ліміт 1000 осіб)[12]. Для використання військовополонених на відбудові Київського артилерійського училища й Київської ТЕЦ облаштовано табірне відділення № 14 на 1000 військовополонених[13]. Організація нових відділень табору № 62 тривала навіть серед зими. Так, за наказами НКВС СРСР № 001497 – 001498 від 15 грудня створювалися два нові режимні об'єкти: табірне відділення № 16 – на 500 осіб (для утримання військовополонених, які працювали на відбудові комплексу споруд АН УРСР) і № 17 – на 1000 осіб (при київському заводі „Більшовик")[14]. Отже, на початок 1945 р. в складі табірного управління стаціонарного табору НКВС СРСР для військовополонених № 62 у м. Києві, налічувалося 17 табірних відділень загальною лімітною наповнюваністю понад 22000 осіб. Проте реальна кількість військовополонених у цих таборах була значно меншою. За даними НКВС, станом на 20 лютого 1945 р. в цьому таборі та його відділеннях утримувано 14431 військовополоненого, а на 10 квітня того ж року – ще менше: 12797 бранців[15].

Таблиця 1. **Табірні відділення Управління табору НКВС СРСР для військовополонених № 62 (станом на 1.01.1945 р.)**[16]

Пор. №	Номер табірного відділення	Розміщення	Ліміт (осіб)	Дата організації
1.	1	Дарниця (передмістя Києва)	2000	26.02.1944
2.	2	Васильків (Київська обл.)	(Немає даних)	4.03.1944
	2	Завод № 512 (м. Київ)	(Немає даних)	3.07.1944
3.	3	Держшкірзавод № 6 (м. Київ)	600	3.07.1944
4.	4	Сирець (передмістя Києва)	4000	21.07.1944
5.	5	Упр. буд.-ва урядових будівель	2500	21.07.1944
6.	6	Трест „Хрещатикбуд”	2500	21.07.1944
7.	7	Трест „Хрещатикбуд”	2000	21.07.1944
8.	8	Гідробуд	1000	21.07.1944
9.	9	ОБМТ-305 НКЖЦБ УРСР	1000	21.07.1944
10.	10	Завод ім. Лепсе (м. Київ)	1000	21.07.1944
11.	11	„М’ясохолодпром” (м. Київ)	500	21.07.1944
12.	12	НКВС і НКДБ УРСР	1500	6.09.1944
13.	13	Дарницький ВРЗ	1000	18.09.1944
14.	14	Артучилище, ТЕЦ (м. Київ)	1000	21.10.1944
15.	15	с-ще Святошин (м. Київ)	(Немає даних)	1.08.1944
16.	16	АН УРСР	500	15.12.1944
17.	17	Завод „Більшовик” (м. Київ)	1000	15.12.1944

Ці табірні відділення (у листуванні радянського партійно-державного апарату вони дістали назву „гуртожитків для військовополонених”) являли собою нашвидкуруч пристосовані для утримання великої кількості людей, обсновані колючим дротом, під постійною охороною приміщення. Звичайно, що про жодні прийнятні умови життя в таких таборах не йшлося. До того ж, їх облаштування затяглося до пізньої осені, і весь цей час військовополонених утримували в непристосованих для проживання, недобудованих холодних приміщеннях. Наприклад, табір для німецьких полонених на території київського міського ломбарду не закінчили облаштовувати ще в листопаді 1944 р.[17]

Організацією роботи військовополонених на конкретних об’єктах разом з НКВС займалися й партійно-господарські органи УРСР. Так, бранці, які працювали на реконст-

рукції Хрещатика, перебували в розпорядженні тресту „Хрещатикбуд". Військовополонені, що відбудовували урядові споруди, університет, готелі та промислові об'єкти, були у складі спеціально створених НКВС „особливих будівельно-монтажних частин" (ОБМЧ). Для виконання робіт бранців також об'єднували в „робочі команди", а на робочих місцях – у бригади. Кількість військовополонених у робочих командах становила 25 – 30 осіб. За кожною з таких груп і бригад було закріплено одного охоронця зі складу конвойних військ НКВС[18]. Тривалість робочого дня не була сталою, часто вона залежала від виробничих потреб, що визначалися планами керівних інстанцій. Приміром, восени 1944 р. полонених на відбудову Хрещатика виводили і в нічний час. Стосовно цього існувала таємна постанова РНК СРСР[19].

Архівні документи, які ми опрацювали, дають підстави для висновку, що продуктивність праці військовополонених, використовуваних на відбудові зруйнованого господарства столиці України, у початковий період була досить низькою. Скажімо, на 22 вересня 1944 р. з 1100 військовополонених, наявних на той час у київських табірних відділеннях, підпорядкованих Наркомжитлоцивільбуду УРСР, на роботу виходили фактично лише 700 осіб[20]. Із 4500 бранців, яких було заплановано використовувати на реконструкції Хре-

Колона німецьких військовополонених на площі Богдана Хмельницького в Києві. 1944 р.

Конвоювання німецьких військовополонених по Хрещатику. 1944 р.

щатика, на 4 листопада того року працювало лише 550 чоловік, а пересічна продуктивність праці їх, за оцінками радянського господарського керівництва, становила близько 78%[21].

Низька ефективність роботи військовополонених не могла не турбувати владу. Уже 22 вересня 1944 р. нарком житлово-цивільного будівництва УРСР Ф.Садовський надіслав листа Голові РНК УРСР М.Хрущову, звертаючи його увагу на дуже низький рівень продуктивності праці німецьких полонених, зайнятих на об'єктах міста Києва. Нарком уважав такий стан з використанням трудових ресурсів бранців наслідком „відсутності стимулу до підвищення продуктивності праці, а також поганої організації робочого місця і незадовільного інструктажу з боку інженерно-технічних працівників будівництва"[22]. 5 листопада 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР затвердила цілком таємну постанову № 1475/052 „Про використання військовополонених на роботах з реконструкції вулиці Хрещатик". У документі йшлося про вкрай незадовільне трудове використання військовополонених. Серед основних причин, які, на думку уряду УРСР, гальмували ефективне застосування цієї категорії робочої сили, називалися: брак технічного персоналу, недостатнє забезпечення працівників інструментом, інвентарем і технікою, погана організація щоденного виробничого інструк-

Полонені німці на відбудові Хрещатика. 1 жовтня 1944 р. *Світлини з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г.С.Пшеничного*

тажу, замала чисельність конвою для організації охорони під час робіт, неповне використання робочого дня, а також саботаж і масова симуляція хвороб полоненими[23]. Урядова постанова вимагала вжити цілу низку заходів для поліпшення, з погляду керівництва УРСР, становища з використанням праці німецьких військовополонених. Передбачалося зокрема: поліпшити технічне керування роботами, виділяючи на кожні 2 бригади (60 полонених) по одному майстру та на кожні чотири бригади (120 осіб) – по одному виконробові; закріпити за майстрами й виконробами постійний склад бригад і запровадити фахову спеціалізацію їх, а також забезпечити військовополонених інструментом та інвентарем. Було поставлено завдання налагодити суворий облік виконуваних полоненими робіт. Для цього щодня мали складатися і по закінченні робочого дня передаватися адміністрації таборів „Акти про щоденний виробіток військовополонених". Бранців, які не виконували виробничих норм, мали карати зменшенням продовольчого пайка, погіршенням житлових умов у таборі, „суворим арештом" тощо. Ухвалено було також зобов'язати керівництво тресту „Хрещатикбуд" організувати роботу полонених нічної пори, збільшити штати конвоїрів (до одного охоронця на 20 полонених), а також завершити облаштування таборів. Останнім у цій постанові був пункт, яким суворо заборонялися спільні роботи військовополонених і цивільного населення Києва і ставилася вимога цілком ізолювати військовополонених під час їхньої праці від радянських громадян[24]. Показовим щодо ставлення влади до військовополонених є такий

факт. 4 листопада 1944 р. через сильний дощ керівництво тресту „Хрещатикбуд" і адміністрація табірних відділень № 6 і 7, виконуючи інструкції НКВС СРСР, зняли військовополонених з роботи на Хрещатику. Це викликало обурення цивільних громадян і військовослужбовців протиповітряної оборони, які, незважаючи на негоду, працювали далі. За два дні, 6 листопада, РНК УРСР затвердив постанову № 1466/051 „Про неприпустимий факт використання військовополонених, що мав місце 4 листопада 1944 р. на Хрещатику". Цей документ кваліфікував дії господарського й табірного керівництва як „неприпустимо ліберальне ставлення до справи використання військовополонених". „Оргвисновки" не забарилися й причетні до „інциденту" відповідальні особи дістали суворі догани та попередження[25].

Проте найголовнішою причиною низької ефективності праці й високої смертності серед військовополонених (її партійно-господарські органи замовчували) був украй незадовільний фізичний стан мешканців табірних бараків. У 1943 – 1944 рр. більшість військовополонених, доставлених з фронту в тилові стаціонарні табори, були ослабленими, фізично виснаженими, пораненими й хворими. Ясна річ, на такий „трудовий контингент" режим розраховувати не міг – військовополонених потрібно було лікувати. У зв'язку з цим 21 липня 1944 р. РНК СРСР ухвалила розпорядження, згідно з яким окремі тилові військові шпиталі, разом з особовим складом і майном, переміщувались у зони дислокації таборів військовополонених для лікування хворих бранців. Саме виконуючи це розпорядження, наркома-

ти оборони й НКВС СРСР у вересні 1944 р. передислокували шпиталь № 1035 із м. Мартук (Казахська РСР) до Києва, для лікування військовополонених табору № 62[26]. Попри вжиті керівництвом НКВС термінові заходи щодо поліпшення фізичного стану військовополонених смертність їх упродовж 1944 р. залишалася високою. Особливо зросла вона взимку 1944/45 р. Так, за даними НКВС, у січні 1945 р. в табірних відділеннях київського табору № 62 померло 1167 полонених, а за 20 днів лютого – 605. Це становило близько 8% загальної чисельності контингенту[27].

Підбиваючи підсумки, треба відзначити, що організація НКВС СРСР стаціонарного табору для військовополонених у Києві (як і його першого табірного відділення в Дарниці) була зумовлена суто внутрішніми потребами ефективного функціонування радянської системи полонення і евакуації військовополонених з прифронтової зони в глибокий тил. Лише згодом, коли фронт відступив на Захід, а справа повоєнної відбудови стала першочерговою, табірна мережа розширювалася виключно для задоволення потреб міського господарства в робочій силі. Як свідчать архівні документи, масово застосувати працю в'язнів київських таборів військовополонених почали влітку 1944 р. Саме з цією метою НКВС СРСР став інтенсивно організовувати нові табірні відділення в Києві та передмістях. На той час для радянського керівництва України було вже очевидним, що без залучення трудових ресурсів військовополонених компенсувати наявний у період війни дефіцит робочих рук буде надзвичайно важко. З самого початку працю військовополонених використовували в найрізноманітніших сферах – у будівництві, на підприємствах важкої, легкої і харчової промисловості, в енергетиці й на транспорті. Мешканці табірних бараків (а також населення міста) підіймали з руїн Хрещатик, будівлі Київського університету, Академії наук УРСР, державного й комунального житлового фонду тощо. І це був лише початок. У повоєнні роки чисельність військовополонених, залучених до праці в будівництві й на промислових підприємствах столиці України, ще більш зросла.

Визначальним чинником, що зумовив широке трудове використання полонених, став звичний для економіки тоталітарного СРСР принцип примусово-мобілізаційного формування контингентів трудових ресурсів. Щобільше, радянська економіка була не лише адаптованою до використання безоплатної праці в'язнів, а й значною мірою ґрунтувалася на цій праці. Природно, примусова праця не була і не

могла бути ефективною. Одначе активні мобілізаційні заходи й політика соціального маневрування в стосунках з військовополоненими, дали змогу режимові використовувати цей потенційно значний резервуар дешевої робочої сили вже в ході війни з Німеччиною.

ПРИМІТКИ

[1] Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 9401. – Оп. 12. – Спр. 205. – Т. 1. – Арк. 265 – 265 зв.

[2] Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 121. – Прим. 25. – Арк. 1.

[3] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 982. – Арк. 1, 2.

[4] ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 121. – Прим. 32. – Арк. 1.

[5] Там само. – Прим. 92. – Арк. 1.

[6] Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 73. – Прим. 13. – Арк. 1, 2.

[7] Там само. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 121. – Прим. 116. – Арк. 1, 1зв.

[8] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р–2. – Оп.7. – Спр. 839. – Арк. 46.

[9] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 940. – Арк. 12, 18.

[10] ЦДАВО України. – Ф. Р–2. – Оп.7. – Спр.839. – Арк.46.

[11] ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 123. – Прим. 41. – Арк. 1.

[12] Там само. – Прим. 52. – Арк. 1, 1зв.

[13] Там само. – Прим. 70. – Арк. 1.

[14] Там само. – Прим. 114. – Арк. 1зв.; Прим. 115. – Арк. 1.

[15] ДАРФ – Ф. 9401. – Оп. 1. – Спр. 2225. – Арк. 91; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1830. – Арк. 31.

[16] Таблицю склав автор за даними: ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 121, 123.

[17] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 981. – Арк. 9.

[18] Там само. – Арк.7.

[19] Там само. – Арк. 9.

[20] ЦДАВО України. – Ф. Р–2. – Оп. 7.– Спр. 839. – Арк.46.

[21] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 981. – Арк. 7.

[22] ЦДАВО України. – Ф. Р–2. – Оп.7. – Спр. 839. – Арк. 47.

[23] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 981. – Арк. 7.

[24] Там само. – Арк. 8 – 10.

[25] Там само. – Арк. 5.

[26] ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 123. – Прим. 43. – Арк. 1, 1 зв.

[27] Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України: Збірка документів / Упор. В. Левикін. – К., 2002. – С. 32.